

УДК 82.09 І. Франко: 398.21(477.83/.86=161.2)

ЕТНІЧНІ ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПИ УКРАЇНЦІВ У «ГАЛИЦЬКИХ НАРОДНИХ НОВЕЛЯХ» В УПОРЯДКУВАННІ ІВАНА ФРАНКА

Марина ДЕМЕДЮК

*Інститут народознавства НАН України, відділ фольклористики,
просп. Свободи, 15, Львів, Україна, 79000,
тел.: (+38032) 297 01 56, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Розглянуто гетеростереотипи «сусідів», зафіксовані в українських казках зі збірника «Галицькі народні новелі». З'ясовано функціональну роль іноетнічних персонажів у казковому тексті, що формується на основі сприйняття українцями певних рис представників інших етносів. Наголошено продуктивність образів поляка та жида як казкових «попехонців» та цигана як шахрая.

Ключові слова: народна казка, гетеростереотипи, функціональна роль, фольклорний персонаж, ментальні риси.

З-поміж світоглядних основ українського народу, що визначають і національну специфіку його усної словесності, значне місце займають стереотипи сприйняття представників інших етносів, для фольклорного втілення яких, за спостереженням Сергія П'ятаченка, «українці не шкодували ні художніх засобів, ні доброзичливого сміху чи гнівного осуду» [7]. Традиція взаємодії з представниками інших етносів налічує багато віків. За цей період виробився цілий «механізм етнокультурного спілкування» [1, с. 230], що поєднує в собі як історико-етнографічні реалії, так і комплекс фольклорно-міфологічних стереотипів. Під етнічним стереотипом розуміємо спрощений, схематизований, емоційно змальований і надзвичайно стійкий образ етносу, який з легкістю поширюється на всіх його представників [11, с. 31] та дає змогу певною мірою «прогнозувати поведінку їх представників у різних ситуаціях, оскільки перебувають у підсвідомості» [12, с. 45].

Існують різні методи виявлення етнічних гетеростереотипів. Одним із таких є безпосереднє опитування інформантів або дослідження суджень про властивості того чи іншого народу, що експліцитно існують у культурі. Однак орієнтація на експліцитні судження може вводити в оману, оскільки чимало стереотипів не цілком усвідомлюються їх носіями і тому не експлікуються. Іншим методом виявлення фонових етнічних гетеростереотипів є вивчення кумедних історій, персонажами яких є представники різних народів. Оскільки стереотипи поведінки іноетнічних спільнот зазвичай не збігаються, специфічні риси, властиві іншим етносам (переважно, представлені в перебільшеному вигляді), часто сприймаються як смішні, що не відповідають «правильній» поведінці.

Українські гетеростереотипи «сусідів» окреслено передають народні паремії, оповідання, легенди, перекази, а також казки. Через побутові ситуації в центрі уваги опиняються типові персонажі «поляків», «москалів», «жидів», «циган», змальовано їхню поведінку, яка «сприймається свідомістю народу як притаманні ознаки цих етносів» [8, с. 8].

«Галицькі народні новелі» – продовження видання корпусу казок, які зібрав О. Роздольський. Іван Франко виступив упорядником цієї збірки соціально-побутових казок. Тексти високо цінував насамперед за «кучеряву мову форму», яка малює «душу і настрої оповідачів», дає змогу зрозуміти психологію як оповідача, так і слухача (це проявляється насамперед у коментарях останніх до окремих казкових ситуацій, експресивно забарвлених оцінках дії героїв). З-поміж персонажів чітко виокремлюються іноетнічні герої, які в текстах «галицьких новел» представлені образами поляка (ксьондз, пан), єврея (жида) та цигана.

У світогляді українців сформувався узагальнений гетеростереотип поляка як людини, яка у всіх випадках прагнула досягти зверхності над ними і здатна на підступні вчинки з метою забезпечення свого панівного становища [8, с. 8]. Невід'ємною рисою представника цієї спільноти українці вважали високе почуття власної гідності та належності до панівного класу, а звідси намагання висміяти це в казках. Прикметно, що в текстах «галицьких новел» поляки розмовляють винятково польською. Хвалькуватість та зверхність представників цієї іноетнічної спільноти висміяно в казці «Чоловік і три жінки», в якій герой одурений трьома своїми дружинами, лишається без грошей і високого становища [4, с. 61–63]. Любов до жіноцтва, на переконання українців, властива і польським священникам. Ксьондз виконує роль одуреного («пошехонця») в сюжеті про викриття зрадливої дружини [4, с. 99]. Репрезентує етнічні відмінності українця і поляка сюжет про спільну гостину, реалізований в казці «Як гостилися русин з поляком» [4, с. 105]. Поляк не чекає, щоб його запросили до столу, тому не залишається голодним на відміну від русина, якому заважає тактовність. Оповідач завершує казку влучним висловом: «Хто на просьбу здається, голоден спати лягає» [4, с. 105].

Низка етнічних гетеростереотипів тягнеться за образом жида з огляду на тривалий період тісного спілкування представників цієї етнічної спільноти з українцями. Відзначимо, що у текстах казок послідовно вживається ксеноетнонім «жид», що пояснюється широкою вживаністю останнього у простонародній мові, фольклорі. Також варто наголосити, що слово «жид» у казках (як і в сучасній українській літературній мові [6, с. 318]) завжди має певне емоційне забарвлення. З цим пов'язаний один із аспектів «уявлення про єврея», який варто виокремити: «бажання звикнути до незрозумілого» [10, с. 241], що потребує пояснення для себе, пристосування до повсякденного досвіду, до системи власної життєдіяльності. Незрозумілою для українського селянина передусім була система релігійних практик, завдяки чому іновірців потрактували як людей іншого гатунку, а тому висміювання представників іншої релігії не вважалося чимось неправильним, а сприймалося цілком адекватно. Вказану особливість доводить і казка зі збірника О. Роздольського «Чому жида голови пооббрівали», що має виразний етіологічний зміст. Особливість зовнішності іновірця (вибривання голови зі залишенням довгих пасм волосся по боках) висміяно: Іван охороняв єврейську школу і залишив там нечистоти, а вранці «жидам сказав, що то їх Бог», а вони голови пообмазували. Коли герой зізнався, що то він, то євреї голови «пооббрівали, тільки пейси лишили» [4, с. 103]. Прикметно, що єврейки виявляються значно кмітливішими і відразу впізнають спробу покепкувати над ними.

У текстах галицьких казок єврей майже повсюдно зображений в ролі пошехонця. Оскільки в українців вкорінений стереотип жида-орендаря як здирника і шахрая (арендар свого не пропустить [4, с. 38]), то й обдурювання його не вважалося чимось негативним. Досить активно побутують сюжети про обдурення жидів. Спритним шахраєм виступає винахідливий селянин. У казці «Як Іван жидів мудрував» герой продає жидам «шапку, яка

за все платить» за 100 ринських, за 200 «ціп, яким лікують» [4, с. 39]. В іншому варіанті Іван продає коня, який сипле золото, горнець, який сам кашу варить [4, с. 102], топить 50 жидів під приводом відправити на той світ в гості до родичів [4, с. 102] або дістати багатство [4, с. 104]. Ситуація пояснюється падкістю жидів на легку поживу, наявністю в них грошей («Жид мав гроши, жид мав доси гроші» [4, с. 146], «Мешкав жид багатий, що мав таже мільйони» [4, с. 109]), швидше за все нечесно зароблених від продажу алкоголю.

До характерних прикмет євреїв українці зараховують особливість вимови окремих приголосних. У галицьких казках жида послідовно вживають «щикання» та говорять про себе в третій особі однини – «воно» «Я дуже у Бога щісливе» [4, с. 131].

Незрозумілою для українця була схильність євреїв подавати до суду. У першому варіанті жид навіть відсуджує в іншого теля, під приводом того, що сам його народив [4, с. 132]. Однак у судовому поєдинку селянина з євреєм виграє перший [4, с. 133].

Прикметно, що в галицьких казках інший характер має жіночий аналог жида. Жидівка вміло обдурює недалеку розумом дівчину, сказавши їй, що наречений «буде різати січку брусок впаде і заб'є дитину» [4, с. 44]; спритно позбувається надокучливих кавалерів, відправляючи до церви на сторожу: «Дуже встид зробив ся що їх дівка здурила, хоч багата, але ще й жидівська до того» [4, с. 110]. Оскільки єврейка не може вийти переможцем, на відміну від сюжету, в якому діє українська дівчина, то «кавалери» наймають її здурити пияка і розбишаку, що видає себе за цісаря [4, с. 111].

Етнічні гетеростереотипи українців виразно проявляються при змалюванні образу цигана у фольклорних прозових текстах. Представники цієї етнічної спільноти фігурують у соціально-побутових сюжетах, де за ними закріплені функції героя-шахрая, зрідка «пошехонця». Щоправда, на відміну від поляка та єврея, образ не конотований негативно. Часто казкарі навіть співчують бідності персонажа, а тому його шахрайство прирівнюється до витівок спритного наймита і сприймається як вигадливий жарт, не оцінюючись негативно. В основі зображення цього іноетнічного героя чітко впадає у вічі соціальне підґрунтя – «український селянин співчував бідному циганові, хоча й іноді міг засуджувати, висміювати або по-доброму кепкувати» [7]. Лояльне ставлення до циган закріпилося й у казковому епосі. В українській соціально-побутовій казці зі збірника О. Роздольського натрапляємо на цигана-невдаху, який не відзначається винятковим розумом (копає могилу, щоб зігрітися; рубає гілку, на якій сидить [4, с. 113]). Хитрість його спрямована проти репрезентантів соціальної несправедливості, але не здатна завдати шкоди простому господареві. Навпаки, у поєдинку циган-селянин переможцем виходить останній – змушує цілий день косити голодним, а потім починає вечерю з сироватки, на що циган відповідає: «Знали як варити, а не знали як подавати» [4, с. 115]. У галицькій казці циган викриває зрадливу дружину (у казках з Наддніпрянщини цю функцію виконує москаль або вдячний чорт). Хитрість та винахідливість подано як етнічну рису циган: «Мене бийте, бес через пліт не перекидали» [4, с. 114], каже господареві, який піймав його за крадіжкою огірків. Про своє лінивство та любов до легкої наживи циган сам зізнається: «гід не гід. З мене роботи не буде, боя циган відродивсі не до роботи, но ходити та й дивитисі та й дурним людьом правду повісти» [4, с. 121].

Отже, поляк, жид та циган виявилися для українців вкрай важливими персонажами. Спостереження за поведінкою та характерними рисами представників чужих національностей допомагало українському селянинові збагнути власну національну ідентичність, сформувати свою систему базових цінностей та моральних орієнтирів. Підтвердженням цього, безперечно, слугують тексти галицьких народних соціально-побутових казок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Белова О.* «Мы жили по соседству». Этнокультурные стереотипы и живая традиция / О. Белова // Антропологический форум. – 2004. – № 1. – С. 230–237.
2. *Белова О.* Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование) : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра филол. наук [Электронный ресурс] / О. Белова. – М., 2006. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/belova10.htm>.
3. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев ; пер. з рос. Ю. Буряка. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 414 с. – (Серія «Відродження»).
4. Галицькі народні новелі / зібрав О. Роздольський // Етнографічний збірник. – Львів, 1900. – Т. VIII. – 160 с.
5. *Качмар М.* Українські етіологічні легенди про сусідів: структурно-семантичний аспект / Марія Качмар // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць. – Ужгород : Говерла, 2011. – Вип. 16. – С. 126–131.
6. *Наконечний Є. П.* Украдене ім'я: чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний ; [передм. Я. Дашкевича]. – Вид. 3-тє, доповн. і виправл. вид. – Львів, 2001. – 400 с.
7. *П'ятченко С.* Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] / С. П'ятченко // Всеукраїнська спілка «Літературний форум», 2005. – Режим доступу до статті: <http://www.litforum.org/position.php?essay=1186591836>.
8. *Сілецький Ю. Р.* Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Ю. Р. Сілецький. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2009. – 17 с.
9. *Стоколос-Ворончук О. О.* Етнотипи та їх художні стереотипи в українському анекдоті (на матеріалі видань XIX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / О. О. Стоколос-Ворончук. – Львів, 2005. – 20 с.
10. *Творжевська Т. В.* До питання про «картини світу» українських селян Південно-західного краю (за матеріалами експедиційних досліджень Павла Чубинського) / Т. В. Творжевська // Інтелігенція і влада : [громад.-політ. наук. зб. / редкол. : Г. І. Гончарук та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 240–249. – (Серія: Історія ; вип. 16).
11. *Чернявская Ю. В.* Народная культура и национальные традиции : учеб.-метод. пособ. / Ю. В. Чернявская. – Минск, 1998. – 170 с.
12. *Шиприкевич О.* Вплив етнічних стереотипів на етнонаціональні взаємини в Україні / О. Шиприкевич // Народна творчість та етнографія. – К., 2011. – С. 45–52.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2014

Прийнята до друку 28.10.2014

**UKRAINIAN ETHNIC HETEROSTEREOTYPES
IN «HALYCHYNA FOLK STORIES»
COMPILED BY IVAN FRANKO**

Maryna DEMEDYUK

*National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ethnology, Folkloristics Department
15, Svobody Ave., Lviv, Ukraine, 79000,
tel.: (+380322) 297 01 56, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

The article deals with heterostereotypes of «neighbours», recorded in Ukrainian folktales (in collection «Halychyna folk stories»). There is explained the functional role of other ethnic

---

characters in folktales that is based on the perception of certain features of other ethnic groups by Ukrainians. It is also emphasized that the Pole and the Jew are popular folktale fools and the Gypsy is a common thief. It is emphasized that the observation of behaviour and characteristic features of representatives of other nationalities helped the Ukrainian villager to realize his own national identity, and shape his own system of basic values and moral landmarks. This can certainly be proved by the texts of Halychyna folk social tales.

Keywords: folktale, heterostereotypes, functional role, folklore character, mental traits.